

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2017 – Volume 26, Issue 4, pp. 47–57
<http://doi.org/10.18352/jsi.551>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Utrecht University of Applied Sciences,
Faculty of Society and Law, in cooperation with
Utrecht University Library Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Evi den Uijl studeerde Maatschappelijk Werk &
Dienstverlening aan de Hogeschool Utrecht. Met haar
afstudeerartikel won ze de artikelwedstrijd binnen
de richting Social Work. Ze werkt nu bij Lokalis als
gezinswerker bij de Buurteams Jeugd & Gezin in Utrecht.
Correspondence to: Evi den Uijl
E-mail: evi_den_uijl@hotmail.com

Category: Students' work

ERVARING IS DE BESTE LEERMEESTER. HET INZETTEN VAN ERVARINGSDESKUNDIGHEID BIJ VECHTSCHIEDINGEN

EVU DEN UIJL

ABSTRACT

Experience is the best teacher. Using experiential expertise in high conflict divorces

The term high conflict divorce applies when a divorce evolves into a prolonged and serious conflict between parents, in which they completely lose sight of their children's needs and interests. As a result, the children sustain psychological damage. Currently, there are 16,000 children in the Netherlands who are estimated to suffer severely from their parents' divorce. Annually, another 3500 children get to experience such circumstances (Baracs, 2014). Over the last few years, this topic has received much attention on a national scale. Although several studies were conducted and various initiatives were developed, a suitable solution still has not been found. Apart from this attention, there is the use of "experiential expertise": expertise derived from experience and complemented with education. Within mental health care, it has shown to work surprisingly well.

ERVARING IS DE BESTE LEERMEESTER

This article advocates the use of experiential expertise in youth care, particularly in case of high conflict divorces. Experiential expertise helps to prevent things from getting worse.

Key words

Children, high conflict divorce, experience expertise, trauma, mental health care

SAMENVATTING

Ervaring is de beste leermeester. Het inzetten van ervaringsdeskundigheid bij vechtscheidingen

De term vechtscheiding wordt gebruikt wanneer een scheiding zich ontwikkelt tot een langdurig en ernstig conflict tussen ouders, waarbij zij de belangen van het kind volledig uit het oog verliezen. De kinderen lopen hierbij psychische schade op. Naar schatting hebben op dit moment 16.000 kinderen in Nederland ernstig last van de vechtscheiding van hun ouders. Jaarlijks krijgen zo'n 3500 kinderen hiermee te maken (Baracs, 2014). De laatste jaren krijgt dit onderwerp op landelijk niveau veel aandacht. Maar verschillende onderzoeken en initiatieven ten spijt is er nog geen geschikte oplossing gevonden. Naast deze aandacht is er de inzet van ervaringsdeskundigheid in de geestelijke gezondheidszorg die verrassend goed blijkt te werken. Dit artikel pleit voor de inzet van ervaringsdeskundigheid in de jeugdhulp en in het bijzonder bij scheidingen. Ervaringsdeskundigheid helpt erger voorkomen.

Trefwoorden

Kinderen, vechtscheidingen, ervaringsdeskundigheid, trauma, geestelijke gezondheidszorg

INLEIDING

Elk jaar maken circa 70.000 kinderen de scheiding van hun ouders mee. Ongeveer de helft van deze kinderen is thuiswonend en minderjarig (Spruijt & Kosmos, 2010). Dit aantal is gebaseerd op het aantal echtscheidingen per jaar en een schatting van het aantal samenwonenden die uit elkaar gaan (De Graaf, 2005). Tegenwoordig scheiden er veel meer mensen dan vroeger. In 1960 waren er bijvoorbeeld maar 5672 scheidingen (CBS, 2016). Er zijn verschillende redenen voor deze toename. Zo is het tegenwoordig meer sociaal geaccepteerd om te scheiden. Ook door de emancipatie van de vrouw en grotere financiële onafhankelijkheid besluiten meer mensen om uit elkaar te gaan. De meest voorkomende redenen om te scheiden zijn onvoldoende wederzijds

respect en vertrouwen, botsende karakters, ontrouw of verliefdheid, financiële problemen of onverenigbare toekomstplannen (Het Scheidingsburo, 2014).

Voor kinderen is het erg ingrijpend om een scheiding mee te maken. Zij verliezen hierbij een deel van hun zelfvertrouwen en van hun basisvertrouwen in de wereld. Alles dat vertrouwd was is plotseling verdwenen. De verhuizing, een andere school en de nieuwe liefde van een of beide ouders maken het er niet gemakkelijker op. Een scheiding is ontzettend ingrijpend voor een kind. Ieder kind reageert weer anders op deze verander(en)de situatie. Kinderen kunnen erg in de war of onzeker zijn, veel boosheid of juist verdriet laten zien (Smulders-Groenhuijsen, 2002). Sommige kinderen laten bijna geen emotie zien, waardoor het lijkt alsof het ze niets kan schelen – terwijl vaak het tegenovergestelde waar is. De reactie van een kind wordt beïnvloed door verschillende factoren waaronder de leeftijd van het kind, of het jongen of een meisje is, de relatie met de ouders en de manier waarop de ouders het kind steunen tijdens de scheiding (De Vos-Van der Hoeven, 2001).

Ondanks dat scheiden voor kinderen erg ingrijpend is, verlopen veel scheidingen redelijk goed en zijn de meeste ouders ook na hun scheiding in staat om de kinderen in een veilige en evenwichtige situatie op te voeden. Uit cijfers van het CBS (2016) blijkt dat 82% van de scheidingsprocedures in redelijke harmonie verloopt, wat wil zeggen dat er weinig geschillen zijn. Volgens De Vos-Van der Hoeven (2001) zijn hier een aantal zaken vanuit de ouders naar het kind toe nodig, zoals uitleg, steun, openheid en eerlijkheid (aangepast op de leeftijd) en begrip voor de gevoelens van het kind. Het heeft een positief effect op de kinderen wanneer ouders ook ná de scheiding regelmatig samen contact hebben en samen zorgen voor de kinderen (De Vos-Van der Hoeven, 2001). In de open brief *Aan alle gescheiden ouders* van Villa Pinedo (2017) wordt uitgelegd hoe ouders dat precies kunnen doen.

VECHTSCHIEDINGEN

Hoewel het merendeel van de scheidingen (82%) een relatief harmonieus verloop kent, betekent dat ook dat in 18% van de gevallen sprake is van een problematische of complexe scheiding (Verder, 2016). Een deel hiervan ontwikkelt zich tot een zogenaamde vechtscheiding. Het gaat hierbij om voortdurende conflicten tussen ouders, waarbij de kinderen ernstige psychische schade oplopen (Jovanovic, 2016). Een van de belangrijkste kenmerken van een vechtscheiding is dat ouders de belangen van het kind volledig uit het oog verliezen, omdat zij alleen nog maar bezig zijn met het te gronde richten van de andere ouder. Het kind wordt hierbij ingezet in de onderlinge strijd tegen elkaar. Dit uit zich bijvoorbeeld in het zwartmaken van of schade toebrengen aan

ERVARING IS DE BESTE LEERMEESTER

de andere ouder en het andere netwerk (buren, familie, vrienden, woonplaats). Het kind is hier getuige van. Bij een vechtscheiding zijn ouders niet in staat gezamenlijk tot een oplossing te komen. Dit kan jaren duren. Veelal gaat dit samen met langslappende juridische procedures. Geschat wordt dat er op dit moment 16.000 kinderen ernstige last hebben van de scheiding van hun ouders. Jaarlijks krijgen zo'n 3500 kinderen hiermee te maken (Baracs, 2014).

Naar de gevolgen van een vechtscheiding is veel onderzoek gedaan – en die gevolgen zijn groot. Het is niet voor niets dat deskundigen van mening zijn dat vechtscheidingen als een vorm van kindermishandeling gezien moeten worden. Emotionele verwaarlozing en/of mishandeling is immers minstens zo schadelijk als lichamelijk geweld (Nji, 2015). Uit onderzoeken blijkt dat kinderen die een vechtscheiding meemaken vaker problemen krijgen op school, meer crimineel gedrag vertonen, meer emotionele problemen ervaren en in een latere fase van hun leven vaker problemen in de eigen relaties ondervinden (Van Hogendorp, 2016). Ook verhoogt een vechtscheiding de kans op psychische- en gedragsproblemen. Socioloog Ed Spruijt concludeert dat de vechtscheiding voor jongens en meisjes soortgelijke gevolgen heeft (Spruijt & Kosmos, 2010). In Engels onderzoek is geconstateerd dat bij heftige ouderlijke conflicten jongens iets meer negatieve effecten vertonen dan meisjes. Voor de praktijk betekent dit dat zowel jongens als meisjes negatieve gevolgen ondervinden, bij zeer conflictrijke scheidingen jongens iets meer dan meisjes (Spruijt & Kosmos, 2010).

Hoe complexer de scheiding, hoe groter de kans op een loyaliteitsconflict. De Hongaars-Amerikaanse psychiater Ivan Nagy stelt dat kinderen van nature loyaal zijn aan beide ouders en dat zij dus niet kunnen kiezen voor één van beide (Elshout-Van Gaal, 2017). Wanneer je hen hier wel toe dwingt, breng je ze schade toe. Kinderen moeten uiting kunnen geven aan hun loyaliteit voor beide ouders, om op te kunnen groeien tot goed functionerende volwassenen. King en Heard (1999) veronderstellen dat contact met de uitwonende ouder positief is voor het kind wanneer er weinig conflicten zijn tussen de ouders, maar negatief als er veel conflicten zijn. Zij voegen daaraan toe dat het voor het welbevinden van het kind van groot belang is dat de thuiswonende ouder instemt met de bezoeksregeling.

Een extreem gevolg van een loyaliteitsconflict is PAS ("Parental Alienation Syndrome") ofwel ouderverstoting. De voornaamste uiting hiervan is een ongerechtvaardigd denigrerende en hatelijke houding van het kind tegenover de uitwonende ouder. Dit ontstaat door een combinatie van indoctrinatie door de ouder bij wie het kind woont en een eigen bijdrage van het kind, voortkomend uit een loyaliteitsconflict. Omdat PAS een onnatuurlijk menselijk proces is, kent dit grote gevolgen voor een kind (Gardner, 1998) (zie Figuur 1).

Dat ik van mijn vader hou
 doet mijn moeder soms verdriet
 En dat ik van mijn moeder hou
 dat weet mijn vader niet
 Zo draag ik mijn geheimen mee
 en loop van hier naar daar
 Nog altijd hou ik van die twee
 die hielden van elkaar

Willem Wilmink

Figuur 1: Gedicht Willem Wilmink

ONTWIKKELINGEN

De laatste jaren krijgt het onderwerp vechtscheidingen op landelijk niveau veel aandacht. Er zijn verschillende wetswijzigingen geweest rondom dit thema, bijvoorbeeld het verplicht stellen van het maken van een ouderschapsplan (Rijksoverheid, 2009) en het toewijzen van de zogeheten regierechter (Van Arkel Familierecht, 2017). Ook hebben de staatssecretarissen van Veiligheid en Justitie en van Volksgezondheid een aantal pilots opgezet. Zo werd in 2014 het project *Preventieve hulp voor scheiding* gestart, waar preventie vanuit de gemeente centraal staat. Ook was er een landelijke voorlichtingscampagne om familie, burens en vrienden aan te moedigen om in te grijpen. In 2016 is de *Divorce Challenge* gestart door minister Van der Steur. De *Challenge* moet kinderen beschermen door het aantal vechtscheidingen terug te dringen en zo de negatieve gevolgen voor de kinderen te verminderen (Rijksoverheid, 2016).

Duidelijk is dat op veel manieren wordt geprobeerd om vechtscheidingen tegen te gaan. Er is echter nog geen volmaakte oplossing gevonden. Uit onderzoek van het expertisecentrum voor Jeugd, Samenleving en Ontwikkeling is gebleken dat het belangrijk is om ervaringsdeskundigen te betrekken bij het verbeteren van preventie, hulp en eventuele opvang (De Groot, Hoogenboezem, Huzen, Van Lier & Van Staalduinen, 2015). In de jeugdhulp en jeugdzorg zijn er veel kwesties die de inzet van ervaringsdeskundigheid verdienen, bijvoorbeeld scheidingen.

ERVARING IS DE BESTE LEERMEESTER

Ervaringsdeskundigheid is anno 2017 een populair thema binnen de geestelijke gezondheidszorg en de verslavingszorg. Een ervaringsdeskundige is iemand die door eigen ervaring in staat is om anderen te helpen. Niet iedereen met eigen ervaring is ook ervaringsdeskundige.

Ervaringsdeskundigheid is het vermogen om op grond van het eigen herstelverhaal ruimte te maken voor het herstel van anderen (Boertien & Van Bakel, 2012). Het gaat om mensen die zodanig afstand hebben genomen van hun eigen verleden of problematiek dat zij hun eigen ervaringen functioneel kunnen inzetten om anderen te helpen (Numans & Van Regenmortel, 2016).

POSITIEVE RESULTATEN

Onderzoek naar de effecten van de inzet van ervaringsdeskundigheid bevindt zich nog in een pril stadium (Kenniscentrum Phrenos, 2017). Wel werd onderzoek gedaan door Van Gestel-Timmermans (2011) naar de effecten van de cursus *Herstellen doe je zelf*, gegeven door twee ervaringsdeskundigen. Hieruit blijkt dat deelnemers na de cursus significant hoger scoorden op empowerment, hoop en (zelf)vertrouwen. Ook Wright-Berryman, McGuire en Salyers (2011) komen tot positieve conclusies bij het toevoegen van ervaringsdeskundigheid in de hulpverlening. Zij constateren een verbetering bij behandeltrouw en de relatie met de hulpverlener. Van Vught, Kroon, Delespaul en Mulder (2012) vinden in hun onderzoek een positieve relatie tussen de aanwezigheid van een ervaringsdeskundige en het functioneren volgens de HoNOS. De HoNOS is een instrument dat gebruikt wordt in de ggz, waaruit blijkt hoe het geestelijk en sociaal functioneren van iemand op een bepaald moment is. De HoNOS meet op alle verschillende levensgebieden en op mentaal, sociaal en emotioneel vlak. Vanuit de herstellvisie is er steeds meer aandacht voor de beleving, ervaring en kracht van de cliënt, waardoor ervaringsdeskundigheid meer en meer terrein wint (Desain *et al.*, 2013). Toch is de inzet van ervaringsdeskundigheid niet helemaal nieuw: in 1993 werkte de eerste betaalde ervaringsdeskundige al in de ggz (GGZt, 2016).

Ondanks de positieve resultaten bij het inzetten van ervaringsdeskundigheid in de ggz en in de verslavingszorg, is dit nog niet in elk sociaal domein gebruikelijk. Volgens het NJi (2017) wordt in de jeugdzorg bijvoorbeeld nog nauwelijks met ervaringsdeskundigheid gewerkt. Dat is jammer, omdat het vele voordelen kan bieden. Op dit moment wordt wel al gebruik gemaakt van de ervaringsdeskundige kennis van jongeren en ouders om hulpverleners te trainen. Dit gebeurt voornamelijk via kleinschalige projecten en op vrijwillige basis. Een voorbeeld hiervan is het project *Experienced Experts*, waar ervaringsdeskundige jongeren als maatje worden ingezet voor een jongere in de jeugdhulp, of om casemanagers te adviseren in hun aanpak. Ook de MIM (Moeders Informeren Moeders) is een voorbeeld hiervan. Ervaren moeders geven opvoedondersteuning,

gezondheidsvoorlichting en een steuntje in de rug aan moeders van een eerste kind. Dit zorgt voor zelfvertrouwen, zelfredzaamheid en een groter sociaal netwerk (NJI, 2017). Deze twee projecten laten zien op welke manier ervaringsdeskundigheid kan worden ingezet in de jeugdhulp en jeugdzorg. Ook Movisie pleit voor een stem voor ervaringsdeskundigen in de jeugdhulp. De inzet van de ervaringsdeskundige sluit goed aan bij de decentralisaties en de Wet Maatschappelijke Ondersteuning. Bovendien geef je met bovenstaande projecten vorm aan preventie, één van de vijf uitgangspunten van de nieuwe Jeugdwet die sinds 1 januari 2015 van kracht is (Movisie, 2016).

VOORKOMEN EN VERBETEREN

Aan het begin van de 16e eeuw schreef de bekende Nederlandse humanist Desiderius Erasmus al wat wij nu vanzelfsprekend vinden: “Voorkomen is beter dan genezen”. Dit idee geldt ook voor vechtscheidingen. Het helpen voorkomen van vechtscheidingen door de inzet van een ervaringsdeskundige kan op verschillende manieren worden ingevuld. Hiermee wordt overigens niet bedoeld dat een scheiding op zich voorkomen moet worden, maar de ernstige gevolgen die een vechtscheiding kent. De bedoeling is dus om de scheiding zo goed mogelijk te laten verlopen, waardoor er zo min mogelijk schadelijke gevolgen voor de kinderen zijn.

Er zijn een aantal factoren die erop kunnen wijzen dat een scheiding zich kan ontwikkelen tot een vechtscheiding. Zo lopen ouders die voor de scheiding al psychosociale problemen hadden een groter risico om in een vechtscheiding verwickeld te raken. Psychosociale problemen zijn bijvoorbeeld somberheid, eenzaamheid, problemen met het opvoeden van de kinderen of onverwerkt verdriet. Door deze eigen problemen lukt het hen niet om de scheiding zo harmonieus mogelijk te laten verlopen, met alle gevolgen van dien (Jeugdzorg Nederland, 2015). De ervaringsdeskundige kan worden ingeschakeld bij (vermoedens van) het ontstaan van een vechtscheiding. Dit kan bijvoorbeeld worden gedaan door de huisarts, het Algemeen Maatschappelijk Werk, een leerkracht of een advocaat.

ERVARING IS DE BESTE LEERMEESTER

De ervaringsdeskundige is een ouder die zelf een complexe scheiding heeft meegemaakt als ouder. Hij of zij kan worden gekoppeld aan een ouder die aan het scheiden is. Deze ervaringsdeskundige staat naast de ouder die gaat scheiden en kan hem of haar door de eigen ervaring behoeden voor bijvoorbeeld “verkeerde keuzes”, zoals het zwartmaken van de andere ouder tegenover de kinderen. Ook kan de ervaringsdeskundige vertellen welke manieren hem of haar wél hebben

ERVARING IS DE BESTE LEERMEESTER

geholpen om de pijn die bij scheiding hoort te verwerken, zonder de kinderen hierbij te schaden. Een scheiding is immers niet alleen voor de kinderen erg pijnlijk, maar in bijna alle gevallen ook voor de ouders. Bekend is dat mannen en vrouwen anders reageren op verliessituaties zoals een scheiding (De Mönink, 2015). Om de ouders en dus de kinderen zo goed mogelijk te helpen is gekozen om een moeder aan een vrouwelijke ervaringsdeskundige te koppelen en vice versa.

Naast de ervaringsdeskundige ouder, kan ook worden gekozen om een ervaringsdeskundige te koppelen aan een kind. Dit is gericht op kinderen in de leeftijd van ongeveer acht tot en met vijftien jaar. Deze leeftijd van halverwege basisschool tot (begin) puberteit is voor kinderen, ook zonder het meemaken van een scheiding, een rumoerige tijd waarin veel ontwikkelingen plaatsvinden. De ervaringsdeskundige is in dit geval een jongvolwassene die als kind een complexe scheiding, dus van zijn of haar eigen ouders, heeft meegemaakt. Vanuit deze positie kan hij het kind op een laagdrempelige manier ondersteunen. Bijvoorbeeld door te luisteren, het kind te erkennen in zijn of haar gevoelens, te helpen aangeven wat hij of zij nodig heeft, door het eigen verhaal te vertellen en samen leuke dingen te doen ter ontspanning (Jeugdzorg Nederland, 2015).

De ervaringsdeskundige heeft een erkende opleiding tot ervaringswerker op het mbo of hbo gevolgd. Hij of zij is empathisch en kan mensen hoop bieden, maar ook confronteren als dit nodig is. Andere belangrijke eigenschappen zijn creativiteit en positiviteit, een ondernemend karakter en in kansen kunnen denken. De kracht van de ervaringsdeskundige bestaat onder andere uit gelijkwaardigheid: dat iemand naast je staat in plaats van boven je. Een gedeelde ervaring kan zorgen voor een gevoel van bondgenootschap. Als ervaringsdeskundige wéét je hoe het is, in plaats van dat je dént dat je je kunt voorstellen wat de ander meemaakt. Ook geeft het verhaal van de ervaringsdeskundige hoop voor de toekomst (Van Erp, Rijkkaart, Boertien, Van Bakel & Van Rooijen, 2012). Je bent sneller geneigd iets aan te nemen van iemand die naast je staat en je adviseert van mens tot mens, dan van een hulpverlener die boven je staat en je vertelt hoe je iets zou moeten doen. Daarnaast is het "nodig hebben" van hulpverlening voor veel mensen een vorm van gezichtsverlies. Uit onderzoek blijkt dat maar liefst een kwart van de Nederlanders geen hulp zoekt bij psychische klachten omdat zij zich schamen (GGZ Nieuws, 2016). Daarom is de inzet van ervaringsdeskundigheid vaak effectiever.

CONCLUSIE

Zoals het gedichtje van Willem Wilmink (zie Figuur 1) mooi illustreert, hebben kinderen van gescheiden ouders het in veel gevallen al moeilijk genoeg. Als een scheiding uit de hand loopt en

zich ontwikkelt tot een vechtscheiding, heeft dit nog grotere impact op het leven van een kind. De inzet van ervaringsdeskundigheid kan helpen om erger te voorkomen. Ervaringsdeskundigheid heeft zich al bewezen in de geestelijke gezondheidszorg en verslavingszorg. Onderzoek toont aan dat door het inzetten van ervaringsdeskundigheid er een positief effect is op empowerment, hoop en (zelf)vertrouwen. De kracht van de ervaringsdeskundige is gelijkwaardigheid en een gevoel van bondgenootschap. Nu is de tijd daar om hier ook in de jeugdhulpverlening mee van start te gaan. Een ervaringsdeskundige koppelen aan een ouder of kind in een vechtscheiding, kan helpen de scheiding weer "normaal" te laten verlopen, met de belangen van het kind helder in beeld en met als doel de kinderen op te laten groeien in een veilige, evenwichtige en liefdevolle situatie. Bovendien wordt met behulp van de ervaringsdeskundige sneller een oplossing gevonden bij conflicten tussen ouders. Ook voelen zowel de kinderen als de ouders zich meer gehoord en gezien.

Met dit artikel zijn professionals geïnformeerd over de nieuwste ontwikkelingen rondom het thema vechtscheidingen. Aan alle professionals die te maken hebben met kinderen, in de jeugdhulp, wijkteams, scholen en verenigingen, bij deze het advies om de boodschap ter harte te nemen. Zo kunnen we er samen voor zorgen dat alle kinderen vrij en gelukkig opgroeien. Want: voorkomen is beter dan genezen.

REFERENTIES

- Baracs, M. N. (2014). *Vechtende ouders en het kind in de knel: Adviesrapport over het verbeteren van de positie van kinderen in vechtscheidingen*. Den Haag: De Kinderombudsman.
- Boertien, D., & Van Bakel, M. (2012). *Handreiking voor de inzet van ervaringsdeskundigheid vanuit de geestelijke gezondheidszorg*. Utrecht: Trimbos Instituut en Kenniscentrum Phrenos.
- CBS (2016). *Huwelijksontbindingen*. Retrieved March 22, 2017, from [http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37425ned&D1=3-9&D2=0,10,20,30,40,50,\(I-1\)-I&VW=T](http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37425ned&D1=3-9&D2=0,10,20,30,40,50,(I-1)-I&VW=T)
- De Graaf, P. M. (2005). *Centraal Bureau voor de Statistiek: Echtscheiding*. Retrieved March 22, 2017, from <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=60060ned&D1=0-110,152&D2=14-19&HD=161017-1024&HDR=T&STB=G1>
- De Groot, R., Hoogenboezem, G., Huzen, J. S., Van Lier, L., & Van Staaldunin, I. (2015). *Voorlichting, hulp en opvang in beeld*. Gouda: JSO.
- De Mönnink, H. J. (2015). *Verlieskunde. Methodisch kompas voor de beroepspraktijk* (Rev. Ed.). Amsterdam: Reed Business Education.

ERVARING IS DE BESTE LEERMEESTER

- Desain, L., Driessen, E., Van de Graaf, W., Holten, J., Huber, M., Jansen, M., & Sedney, P. (2013). *Who Knows?! De inzet van ervaringsdeskundigheid in de beroepspraktijk*. Amsterdam: Lectoraat Maatschappij & Recht, Hogeschool van Amsterdam.
- De Vos-Van der Hoeven, T. (2001). *Voor alle vragen over opvoeden en opgroeien: Echtscheiding*. Retrieved April 9, 2017, from <http://www.opvoedadvies.nl/scheiding.htm>
- Elshout-Van Gaal, K. (2017). *De dynamiek van loyaliteit*. Retrieved November 8, 2017, from <http://www.nlp-opleidingen-brabant.nl/de-dynamiek-van-loyaliteit/>
- Gardner, R. (1998). *The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals*. Creskill: Creative Therapeutics.
- GGZ Nieuws (2016). *Schaamte bij psychische problemen*. Retrieved March 21, 2017, from <http://www.ggznieuws.nl/home/schaamte-grootste-belemmering-bij-zoeken-hulp-psychische-problemen/>
- GGZt (2016). *De ervaringsdeskundige: een waardevolle toevoeging*. Retrieved April 10, 2017, from http://www.ggz totaal.nl/nw-29166-7-3613770/nieuws/de_ervaringsdeskundige_een_waardevolle_toevoeging.html
- Het Scheidingsburo (2014). *Samen alleen verder. De meest voorkomende redenen om te gaan scheiden*. Retrieved April 11, 2017, from <http://www.hetscheidingsburo.nl/de-meest-voorkomende-redenen-om-te-gaan-scheiden/>
- Jeugdzorg Nederland (2015). *Complexe scheidingen methodiek*. Retrieved November 8, 2017, from <https://www.jeugdzorgnederland.nl/contents/documents/complexe-scheidingen-methodiek.pdf>
- Jovanovic, S. (2016). *Steeds meer kinderen dupe van vechtscheiding*. Retrieved February 25, 2017, from http://www.at5.nl/artikelen/158037/steeds_meer_amsterdamse_kinderen_worden_de_dupe_van_een_vechtscheiding
- Kenniscentrum Phrenos (2017). *Kennisthema: Ervaringsdeskundigheid*. Retrieved April 9, 2017, from <https://www.kenniscentrumphrenos.nl/kennisthemas/ervaringsdeskundigheid/>
- King, V., & Heard, H. (1999). Nonresident father visitation, parental conflict, and mother's satisfaction: What's best for child well-being? *Journal of Marriage and the Family*, 61(2), 385–396.
- Movisie (2016). *Kennis en aanpak van sociale vraagstukken. Transitie jeugdzorg: Een overzicht*. Retrieved March 26, 2017, from <https://www.movisie.nl/artikel/transitie-jeugdzorg-overzicht>
- Nederlands Jeugdinstituut (2015). *Van gekibbel tot vechtscheiding*. Retrieved November 7, 2017, from [https://www.nji.nl/nl/Download-NJi/Publicatie-NJi/Van-gekibbel-tot-\(v\)echtscheiding.pdf](https://www.nji.nl/nl/Download-NJi/Publicatie-NJi/Van-gekibbel-tot-(v)echtscheiding.pdf)
- Nederlands Jeugdinstituut (2017). *Moeders Informeren Moeders*. Retrieved March 26, 2017, from [http://www.nji.nl/nl/Producten-en-diensten/Methodieken-en-instrumenten/Moeders-Informeren-Moeders-\(MIM\)](http://www.nji.nl/nl/Producten-en-diensten/Methodieken-en-instrumenten/Moeders-Informeren-Moeders-(MIM))

- Numans, W., & Van Regenmortel, T. (2016). *Taboe op ervaringsdeskundigheid in het sociaal domein. Sociale Vraagstukken*. Tilburg: Tranzo.
- Rijksoverheid (2009). *Uit elkaar.. En de kinderen dan?* Retrieved November 8, 2017, from <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2009/03/10/uit-elkaar-en-de-kinderen-dan>
- Rijksoverheid (2016). *Divorce Challenge moet kinderen beschermen bij scheiding*. Retrieved November 8, 2017, from <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2016/09/06/divorce-challenge-moet-kinderen-beschermen-bij-scheiding>
- Smulders-Groenhuijsen, L. (2002). *En ze leefden nog lang en gelukkig. Kinderen en scheiding*. Amsterdam: SWP.
- Spruijt, E., & Kosmos, H. (2010). *Handboek scheiden en de kinderen. Voor de beroepskracht die met scheidingskinderen te maken heeft*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Van Arkel Familierecht (2017). *Voortaan één regierechter per (vecht)scheiding*. Retrieved April 14, 2017, from <https://www.vanarkelfamilierecht.nl/voortaan-regierechter-per-vechtscheiding/>
- Van Erp, N., Rijkaart, A. M., Boertien, D., Van Bakel, M., & Van Rooijen, S. (2012). *Vernieuwende inzet van ervaringsdeskundigheid: Een evaluatieonderzoek in 18 ggz-instellingen*. Utrecht: Trimbos Instituut en Kenniscentrum Phrenos.
- Van Gestel-Timmermans, J. A. W. M. (2011). *Recovery is up to you: An evaluation of a peer run course*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Van Hogendorp, S. (2016). *Hulp voor ouder én kind bij scheiding. Zorgwelzijn*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Verder (2016). *Nieuws. Echtscheiding lang niet altijd een vechtscheiding*. Retrieved April 6, 2017, from <https://www.verder-online.nl/nieuws/nieuws/echtscheiding-lang-niet-altijd-een-complexe-v-echtscheiding/>
- Villa Pinedo (2017). *Open brief aan alle gescheiden ouders*. Retrieved March 8, 2017, from <https://www.villapinedo.nl/open-brief-aan-alle-gescheiden-ouders/>
- Vught, M., Kroon, H., Delespaul, P., & Mulder, C. (2012). *Consumer-providers in assertive community treatment programs/associations with client outcomes*. Washington, DC: Psychiatric Services.
- Wright-Berryman, J., McGuire, A., & Salyers, M. (2011). *A review of consumer-provided services on assertive community treatment and intensive case management teams: Implications for future research and practice*. Maryland: NIMH.